

ŹRÓDŁA IKONOGRAFICZNE PRZEDSTAWIEŃ „OKA OPATRZNOŚCI“

W grupie ludowych obrazów religijnych zachowało się kilkanaście przedstawię „Oka Opatrzności”, znanych z terenu niemal całej Polski¹. Wprowadzają one jeden schemat kompozycyjny, złożony z górnej i dolnej strefy obrazu, który sugeruje podział na „strefę niebiańską” oraz „ziemską”. Strefę górną wypełnia: motyw otwartego Oka, umieszczonego w promieniującym trójkącie otoczonym chmurami, wieńcem kwiatów, winną latoroślą lub główkami putt; wysuwające się z chmur dwie ręce wysypują bochenki chleba i ziarno, spadające na ziemię. W strefie dolnej natomiast znajdują się przedstawione na tle pejzażu jedna, dwie lub więcej klęczących osób oraz stado dziobiących ziarno ptaków. Na modlących się padają okrągłe chleby, na ptaki natomiast ziarna. Uzupełnieniem kompozycji omawianych obrazów są ziarna. Uzupełnieniem kompozycji omawianych obrazów są napisy określające bliżej treść i brzmiące: BÓG OPACZNOŚĆ NASZA, PAN BÓG WSZYSTKO WIDZI, PAN BÓG OPATRZNOŚĆ NASZA, OPATRZN..., CHLEBAMY Y DWIEMA. RYBAMI NAKARMIŁ. ZMIŁUY SIĘ NADN (BOŻE. KTÓRYŚ. OPATRNSCIE. SWOYĚ. PIEC TYSIECY. MEZOW. PIEC. W zestawie tym elementy „strefy niebiańskiej” z motywem trójkąta oraz rąk wysuwających się z chmur pozostają niezmiennie, podobnie jak i część „strefy ziemskiej” z ptactwem dziobiącym ziarno; różnice zachodzące w dolnej części obrazu pozwalają wyróżnić kilka grup typologicznych adoracji Oka Opatrzności.

Grupy te reprezentowane niekiedy przez pojedyncze przykłady sugerują istnienie dużo bogatszego zestawu tego typu przedstawię.

I. W grupie obrazów ze sceną adoracji Oka Opatrzności przez jedną osobę wyróżnia się kompozycja z Andronowa, pow. Kobryń, ZSRR² (il. 1), na której pojawia się z lewej strony postać klęczącej kobiety, zwracającej głowę w stronę promieniującego Trójkąta. Zbliżony do niej jest obraz z Szumowa, pow. Zambrów³, gdzie z kolei wprowadzony został motyw modlącego się chłopca. Do grupy adoracji Oka Opatrzności przez pojedyncze postacie zaliczyć należy również i obraz na blasze z krakowskiego Muzeum Etnograficznego, na którym pod „strefą niebiańską” umieszczony został, wsparty na podróznym kijku, wędrowiec skierowujący wzrok w stronę otwartego i promieniującego Oka⁴.

II. Drugą grupę typologiczną stanowią obrazy z bardziej rozbudowaną sceną adoracji. Pod otoczonymi chmurami i winną latoroślą główkami putt i obok niezmiennie dziobiących ziarno ptaków przedstawione zostały grupy modlących się, złożone z kobiety i dziecka, pary wieśniaków oraz tłumu zakonnice i mieszczan.

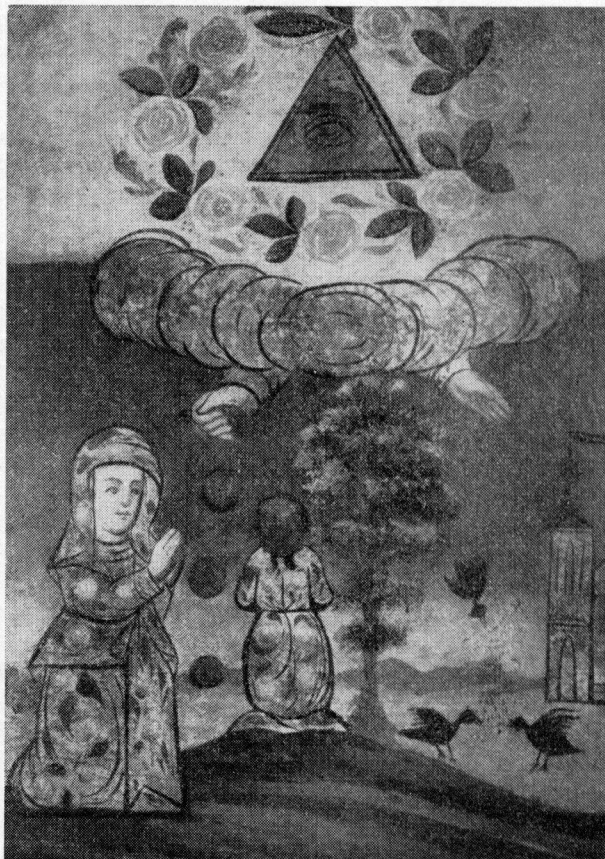
a) Najliczniejsza grupa obejmuje obrazy: z Zawoi, pow. Sucha⁵ (il. 2), Młodzaw Małych, pow. Pińczów⁶ (il. 4), Perlejewca, pow. Siemiatycze⁷ (il. 3), oraz obraz na szkle z podklejoną grafiką z Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem (il. 5). W kompozycjach tych powtarza się niezmiennie postać klęczącej, nieco odwróconej ko-

Il. 1. *Oko Opatrzności*, ol., pł. Andronowa pow. Kobryń, ZSRR, wł. Muz. Etn. Kraków. Il. 2. *Oko Opatrzności*, ol., tektura. Zawoja pow. Sucha, wł. Muz. Etn. Kraków.

1

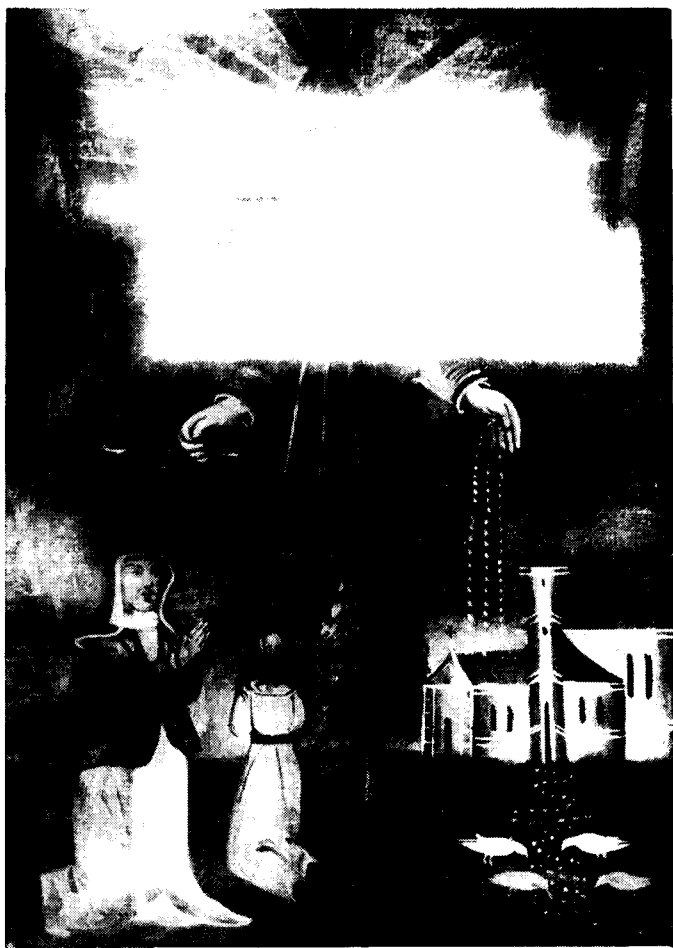

2

3

4

Il. 3. Okno Opatrzności, ol., deska. Perlejewo pow. Siemiatycze. Il. 4. Okno Opatrzności, ol., pł. Młodzawy Małe pow. Pińczów.

biety oraz widocznej od tyłu, również klęczącej, dziewczynki.

Bogatszy w treści jest obraz z muzeum w Łodzi⁸ (okładka), na którym pomiędzy „strefę niebiańską” i „ziemską” wprowadzony został motyw pięciopłetwej ryby, z której paszczy wyciągana jest boską ręką postać męska. Poniżej ryby klęczy na tle pejzażu i architektury kobieta z dziewczynką (zwrócone profilem), które modlą się do promieniującego Trójkąta z motywem otwartego Oka.

b) Omawianej grupie typologicznej podporządkowany jest drzeworyt z Radecznicy pow. Zamość⁹ (il. 11), na którym powtórzony został schemat wspólny dla tej grupy; różnica polega jedynie na wprowadzeniu, zamiast modlącej się kobiety i dziewczynki, pary klęczących wieśniaków, obok których leży związany snopek.

c) Nieco odmienny charakter ma obraz z krakowskiego Muzeum Etnograficznego, na którym, pod otoczonym winną latoroślą trójkątem oraz pod banderolą z napisem¹⁰ (il. 6), umieszczone zostały dwie postacie kalek, wyciągające ręce po chleb wysypywany przez dłoń wynurzającą się z chmur.

d) Ostatnią grupę obrazów z wyobrażeniem zbiorowej sceny adoracji Oka Opatrzności stanowią jedynie dwie znane mi kompozycje, a to z klasztoru Klarysek w Starym Sączu¹¹ (il. 8) oraz z Gorzenia Dolnego¹², na których występują grupy zakonnice i mieszczan, klęczące pod promieniującym Trójkątem oraz pod rękami wysypującymi chleb i ziarna.

Omówione obrazy z wyobrażeniem Oka Opatrzności, zaliczane do grupy malarstwa ludowego i pochodzące

z 2.poł. XIX wieku, mogą służyć jako jeden z przykładów przenikania wzorów i typów ikonograficznych ze sztuki oficjalnej do sztuki ludowej. Odpowiednie transpozycje ikonograficzne wyrażone odmienną formą zdecydowały o specyfice malarstwa ludowego, które przyczyniło się do kontynuacji tradycji wzorów sztuki oficjalnej przez cały niemal wiek XIX.

Kult Boskiej Opatrzności rozpowszechnił się na terenach Polski na przestrzeni XVII wieku i utrzymał się, spopularyzowany przez papieża Klemensa XV¹³, poprzez wiek XVIII i następnie XIX. Wyrazem tego jest szereg pozycji literackich, które zapowiedział *Traktacik o boskiej Opatrzności*, Alberta St. Radziwiłła z roku 1652.¹⁴

W roku 1718 Kazimierz Narmąc wydał *Cytharę*¹⁵ związaną tematycznie z kultem Opatrzności, zaś w roku 1745 pojawiły się *Nowe Ateny* Benedykta Chmielowskiego¹⁶, wprowadzającego do swego dzieła długi wstęp, będący apoteozą Boskiej Opatrzności, której dedykuje swoją pracę: „... Wielmożney... wszystko mogącej Jaśnie Wielmożney... Jaśnie Oświeconey... Najjaśniejszey... Nie-wyczerpaney, na wszystko patrzącej, wszystkich opatrującej, Nayświętszey... Opatrzności (która)... iesteś TOTUS OCULUS... TOTUS MANUS... hoyne sypiąc Dobrodziestwa. Totus PES... SUCCURRIS... całego siebie exinanicją rzucam, zapisuję konsekruję, będąc Twey OPATRZNOŚCI w millionowych okurencyach subjectum...”.

Z kolei należy uwzględnić dzieło Adama Naramowskiego *Opatrzność Boska w cudownych rządach* z lat 1749—1752, *Opatrzności Boskiej dowód*, pracę anonimowego autora pochodzącą z roku 1771 oraz Adama Naruszewicza *Głos przy założeniu kamienia* z roku 1792.

Równolegle wydawane były zbiory kazań, obligacji, od-pustów, służące kultowi Boskiej Opatrzności¹⁷. Wyrazem dalszego popularyzowania się tegoż kultu są wydawane na przełomie XVIII i XIX wieku książeczki do nabo-żeństwa, których przykładem są pochodzące z około 1800 roku *Godzinki do Boskiej Opatrzności... na Jutrznia*¹⁸, zbiór modlitw, hymnów, antyfon oraz litanii, opartych o teksty biblijne.

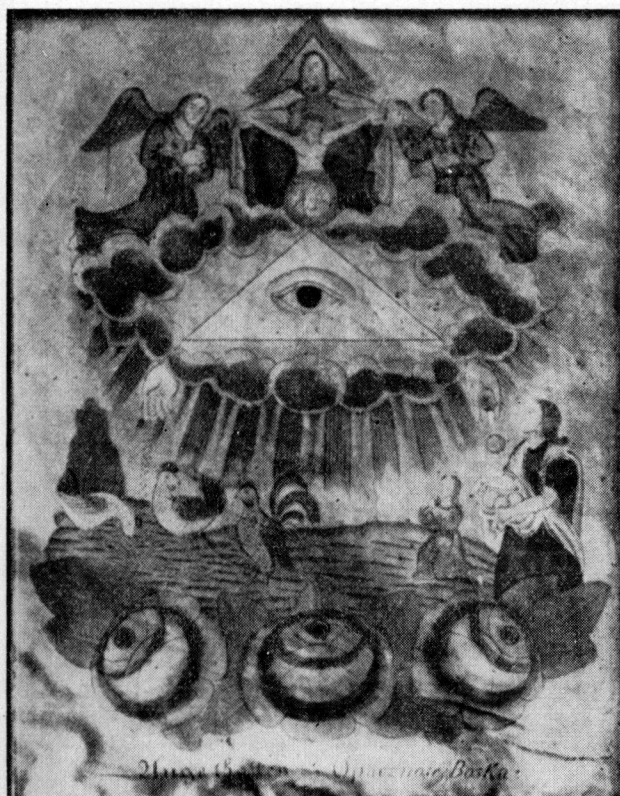
Motyw Boskiej Opatrzności pojawia się w sztuce w formie otwartego oka ujętego w ramy promieniującego trójkąta; według Droulersa symbolizował on boską wszechmoc i wszechwiedzę, zaś strefa chmur otaczająca trójkąt określała Opatrzność opiekującą się ludzkością¹⁹. Forma trójkąta, oświetlonego otwartym okiem i sym-bolizująca Trójcę św., rozpowszechniła się na przestrze-ni XVII wieku i utrzymywała się przez wiek XVIII i XIX. Towarzyszył jej wielokrotnie motyw wysuwają-cych się z chmur rąk, stanowiący najstarszy symbol Boga Ojca, oznaka boskiej potęgi, sprawiedliwości i błogosła-wieństwa.²⁰ Motyw boskiego oka czuwającego nad świa-tem spopularyzował się jako barokowy element archi-tektury ołtarzy, baldachimów, ambon, stall na przełomie XVII i XVIII wieku²¹, a na przestrzeni XVIII wieku stał się częstym motywem dekoracyjnym w polskim drukarstwie. Świadczą o tym między innymi pochodzące z lat 1675, 1700, 1735 ilustracje *Książ Promocji Uniwer-sytetu Jagiellońskiego*²², w których Oko Opatrzności czuwa nad insygniami dostojęństw kościelnych i świec-kich. Z kolei należy uwzględnić *Xięgi Ester, Judyt, Zu-zanny*²³, *Opera poetica* S. Swirskiego, *Kazania* zebrane przez Kędzierskiego²⁴, wymienione już *Nowe Ateny* Chmielowskiego itp., w których jako winiety pojawiają się motywy otwartego Oka w promieniującym trójkącie.

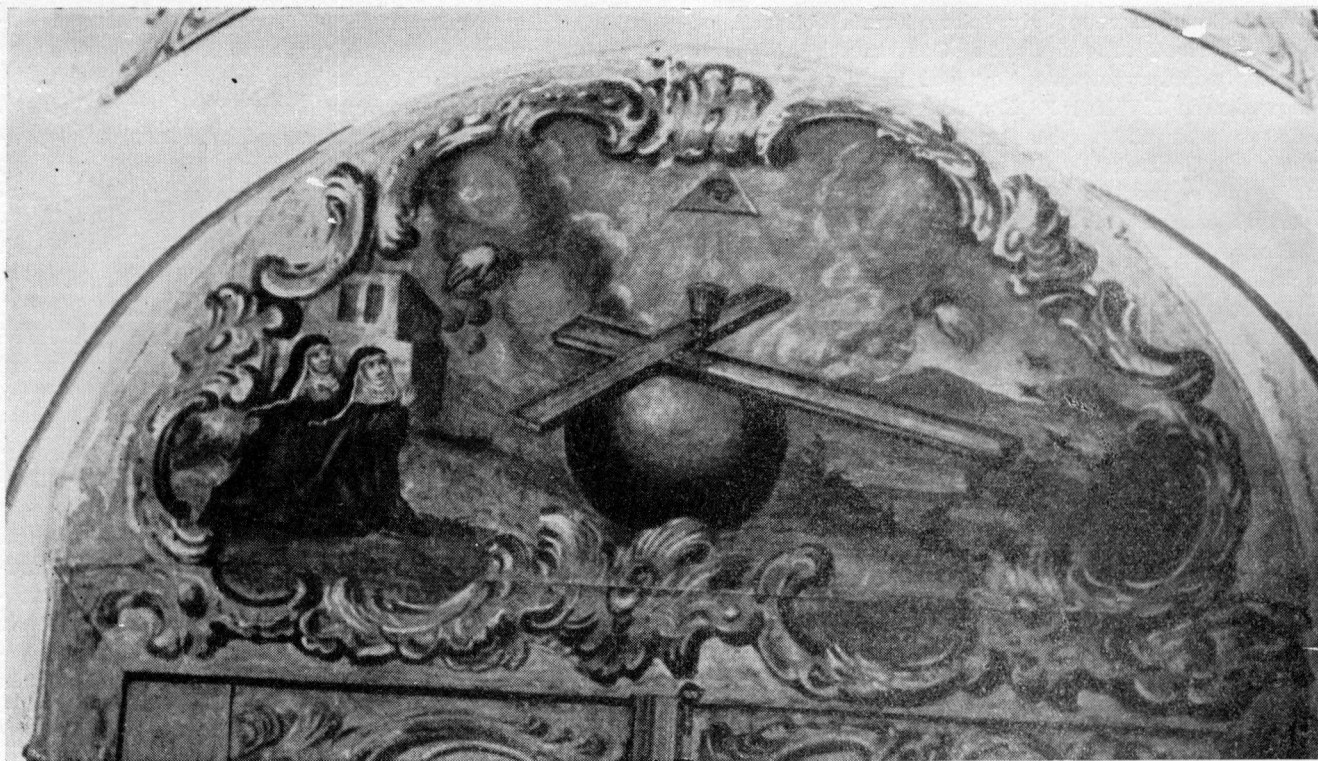
Motyw Boskiej Opatrzności w formie otwartego oka w promieniującym trójkącie oraz poniżej umieszczonych rąk wysypujących chleb i ziarno, które symbolizują

miłosierdzie i wstrzemięźliwość, pokarm cielesny i du-chowy²⁵, pojawia się na przestrzeni XVIII wieku w malarstwie sztuki oficjalnej, czego dowodem jest scena na supraporcie w klasztorze Klarysek w Starym Sączu²⁶. Fresk ten przedstawia dwie zakonnice, adorujące wspar-ty na kuli krzyż z kielichem, nad którym unoszą się trójkąt z Okiem oraz dwie ręce wysypujące chleb i ziar-no (il. 7).

Ze sztuką oficjalną związany jest również kolorowa-ny miedzioryt z Muzeum Czartoryskich w Krakowie²⁷, podpisany: „OBRAZ OPATRZNOŚCI, Bóskiej, 1798”. Pod promieniującym i otoczonym chmurami „OCULUS D:OMN:VI” pojawiła się postać anioła czuwającego nad dwojgiem dzieci, para ptaków dziobiących ziarno, jeleń, woły oraz płynąca po sfalowanym morzu łódź, z dwoma mężczyznami stojącymi pod żaglami. Po-dobny charakter ma zachowana w Bibliotece Jagielloń-skiej rycina²⁸, posiadająca na rewersie fragment tekstu *Godzinek o Boskiej Opatrzności... na Jutrznia*... (il. 10). Rycina, otoczona ornamentem akantowym, przed-stawia w górnej części kompozycji promieniujący trój-kąt z otwartym okiem i chmury z wynurzającymi się dwiema rękami, które wysypują chleb i ziarna. Po-niżej umieszczona została na tle górzystego pejzażu postać kłęczącej kobiety, trojga dzieci oraz ptaki dzio-biące ziarno. Rycina ta pochodząca z końca XVIII wieku stanowi ilustrację *Godzinek o Boskiej Opatrz-ności*... identycznych z uprzednio wspomnianymi, będą-cymi zbiorem modlitw, antyfon, litanii, oraz jest zbli-żona do scen na obrazach ludowych z przedstawieniem Boskiej Opatrzności z Zawoi, Młodzaw Małych, Perle-jewa, Muzeum w Łodzi, obrazu na szkłe z Zakopanego, na których obok Oka Opatrzności, rąk wysuwających się z chmur, ptaków dziobiących ziarno powtarza się motyw kłęczącej kobiety, widocznej z profilu oraz dziewczynki przedstawionej od tyłu. Rycina i wzorujące się na niej

Il. 5. Oko Opatrzności, drzeworyt podklejony pod obraz na szkłe, wł. Muz. Tatrzańskie Zakopane. Il. 6. Oko Opatrzności, ol., pł., wł. Muz. Etn. Kraków.

7

obrazy ilustrują teksty hymnu z *Godzinek o Boskiej Opatrzności*...²⁹ brzmiące: „...Sieroty, wdowy ratujesz... wszystkimi się opiekujesz...”, oraz litanii: „...Boże, który na swoją Opatrzność przychodniego, sierotę i wdowę bierzesz... posiłek wszystkiemu daie ciału...”. Ptactwo karmione boską ręką ilustruje dalsze teksty modlitw: „...Twojej rękę otwierasz i napełniasz wszystkie zwierzęta... bydłom żywność daie i kurczętom wzywającym Opieki Twojej... i jednego wróbla nie zapomina... żywisz ptactwo niebieskie...”

Zachowana niestety tylko jedna ilustracja *Godzinek o Boskiej Opatrzności*... sugeruje istnienie wielu innych scen odpowiadających właściwym tekstom, zaś potwierdzeniem treściowych powiązań *Godzinek*... z ikonografią ludowych obrazów z Okiem Opatrzności są inne zwroty litanii podające między innymi, że „...Jonasz z wnętrzości wieloryba, Opatrznością Twoją po trzech dniach wyprowadził...”, co z kolei zostało zilustrowane na obrazie z Muzeum w Łodzi. Tekst znany z drzeworytu z Radechnicy głoszący: „CHLEBAMY Y DWIEMA. RYBAMI. NAKARMIŁ. ZMIŁUJ SIE NADN BOŻE. KTÓRYŚ. OPATRNŚCIE SWOYE PIEĆ TYSIECY. MEŻÓW. PIEĆ” zgodny jest z tekstem litanii mówiącym, że „...Boże, któryś Opatrznością swoją pięć tysięcy Meżów pięcią chleba i dwiema rybami nakarmił i kilka rybami nasycił...”

We wspomnianych *Godzinkach o Boskiej Opatrzności*... na *Jutrzni* cytujących zwroty i myśli z Biblii można doszukać się koncepcji, które poprzez ilustracje w książkach do modlitwy dotarły do malarstwa ludowego. Pełne oddania zwroty: „...prosimy, abyś wszystkie szkodliwe rzeczy oddalił... Tyś Wodzem jest błędzących, Lekarzem tym, co chorują y Gwiazdą, którzy żęglują... nadzieją jest stroskanych, odkupieniem zaprzędanych... y w złym razie opatruiesz...” mogą być właściwym ikonograficznym określeniem obrazów z przedstawieniem Oka Opatrzności adorowanego przez dwie kaleki, wędrowca, parę wieśniaków, mieszczan. Natomiast symbo-

liczne chleby i ziarna, powtarzające się na wszystkich obrazach, jako uzupełnienie Trójkąta z otwartym okiem, to „...posiłek... który Opatrzności Twojej rękę otwierasz i napełniasz wszystkie zwierzęta błogosławieństwem...”

Obrazy ludowe z Okiem Opatrzności i rękami wynurzającymi się z chmur, które wysypują chleb i ziarno, są jednym z nielicznych przykładów kultu pojęcia abstrakcyjnego, jakim jest „opatrność”. Sposób interpretacji, podjęty przez ilustracje *Godzinek o Boskiej Opatrzności*... na *Jutrzni*... odpowiadał mentalności twórcy ludowego tak pod względem treści, jak i pod względem możliwości wypowiedzenia formalnego.

Kult Boskiej Opatrzności promieniował prawdopodobnie z Grodna, gdzie skoncentrował się wokół klasztoru Benedyktynów, przy którym istniało bractwo Boskiej Opatrzności, które otrzymało od papieża Klemensa XI prawo nadawania odpustów³⁰. Stamtąd kult ten przenikał do innych ośrodków odpustowych, popularny zwanym przez właściwe książki do nabożeństwa, ulotki z modlitwami, obrazki dewocyjne, oleodruki, rozprowadzane przez handlarzy po całej Polsce i służące jako wzór malarzom ludowym, odpowiednio interpretującym dostarczony im schemat kompozycyjny.

PRZYPISY

1 Ludową interpretacją motywu Oka Opatrzności zainteresował się R. Reinfuss, *Malarstwo ludowe*, Kraków 1962, s. 87, 97, oraz A. Kunczyńska-Iracka: *Obrazy częstochowskie*, Pol. Szt. Lud. 1966, nr 2, s. 85, 91. Znanych mi jest 12 przedstawień, stanowiących jak należy przypuszczać część istniejących tego typu kompozycji; są to obrazy z Zawoi, pow. Sucha, Młodzaw Małych, pow. Pińczów, Perlejewka, pow. Siemiatycze, Andronowa, pow. Kobryń (ZSRR), Jastrzębia, pow. Radom, Szumowa, pow. Zambrów, Gorzenia Dolnego, pow. Wadowice, Starego Sącza, pow. Nowy Sącz, z Muzeum w Łodzi, dwa obrazy z Krakowa, drzeworyt z Radechnicy, pow. Zamość, grafika podklejona pod obraz na szkle, Zakopane, polichromia w kapł., Andrychów.

2 Ol. pł. wł. Muzeum Etnograficzne, Kraków, nr inw. MEK/7867.

8

Il. 7. Supraporta w klasztorze Klarysek, Stary Sącz. Il. 8. Oko Opatrzności, ol., pł., Klasztor Klarysek, Stary Sącz. Il. 9. Tekst Godzinek o Boskiej Opatrzności... (rewers), Gab. Ryc. BJ. Il. 10. Oko Opatrzności, rycina ilustrująca Godzinki... (awers), Gab. Ryc. BJ.

9

**GODZINKI
O BOSKIEJ OPATRZNOŚCI**

*Nie mów przed Aniołami niemaż Opatrzności, aby spód rozgani-
ny BOG prześwietał mojom twym, starożucioi wosylsiach
dział ręk twoich Kocli 5.*

NA JUTRZNIĄ.

Wierzymy się najwyższego BOGA Opatrzności.
My lud, i owce Jego pastwiśka.
Y. Panie otwórz wargi moje,
B. A usta moje będą wielbić chwałę Twoją.
Y. Boże ku wspomóżeniu memu weyźrzył,
B. Panie ku ratunkowi memu pospiesz się.
Y. Chwała Oycu, i Synowi, i Duchowi Świętemu,
B. Jako była na początku &c.

H Y M N. (go.)

Włeczny Rządco Niebieskiego, Koła, który lak z nicze-
Wszystko stworzył Twą możnością, Tak też rzą-
dzisz Opatrznością.

Głębka głodna rzesza sławi, Gdy się z Tobą trzy dni bawi.
I pięciu chlebow gdy używa, I na cuda się zdumiewa.
Łechodzi na chlebie, i strawie, Opatrujesz Ty łaskawie.
Wierny Pasterzu przez cuda, Nakarmiwszy wiele luda.

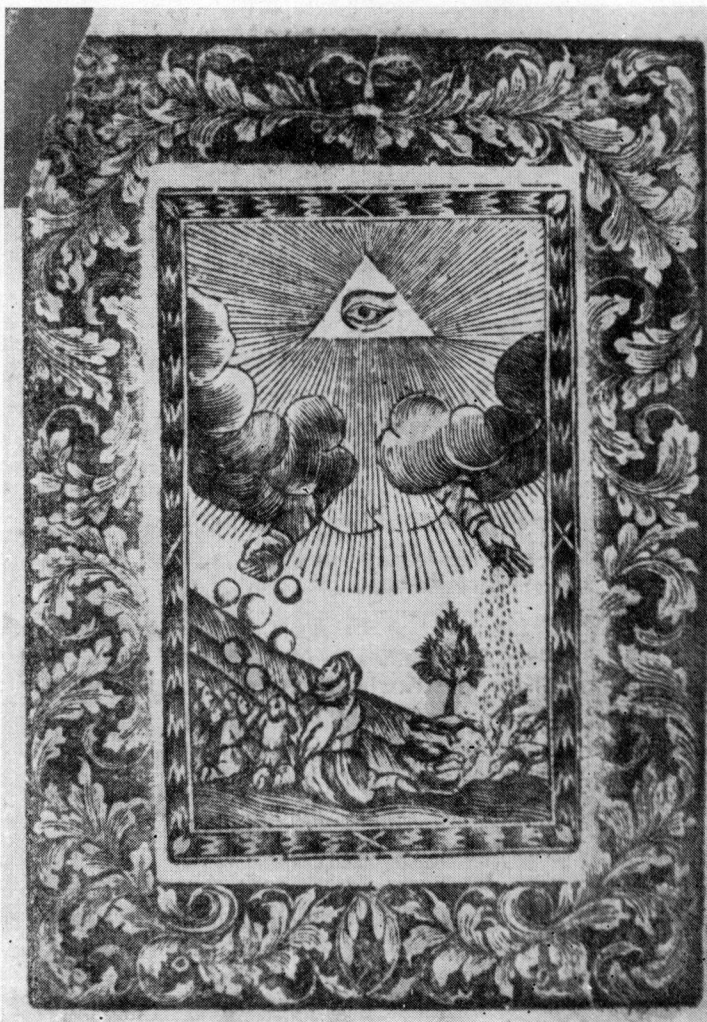
Antyf. Nie trwoście się mówiąc, co będziem iść, albo
co będziem pić, albowiem Oycies wasz Niebieski wie cze-
go potrzebujecie.

Y. Złóż na Pana staranie twoje, a On cię wysłucha,
B. Nie dopuści na wieki zachwiania sprawiedliwemu.
Y. Panie wysłuchaj modlitwę moją, B. A wołanie &c.

Modlmy się.

POZ, którego Opatrzność błęnyli się w swoim rozrzą-
dzeniu,

10

Il. 11. Oko Opatrzności, drzeworyt. Radecznica pow. Zamość, wł. Muz. Etn. Kraków.

- 15 K. Estreicher, op. cit.
- 16 *Nowe Ateny albo Akademia Scyencyi pełna na różne tytuły iak na classes podzielona, mądrym dla Memoryału, idiotom dla Nauki, Politykom dla Praktyki, Melancholikom dla Rozrywki...* Xiędza Benedykta Chmielowskiego, erigowane we Lwowie, w drukarni Pawła Losefa Golczewskiego... R... 1745.
- 17 K. Estreicher, op. cit.
- 18 *Godzinki o Boskiej Opatrzności nie mów przed Aniołem niemasz Opatrzności, aby snać rozgniewany Bóg przeciwko mowom twoim, nierozrzucił wszystkich dzieł rąk twoich ECCL:5 na Jutrznia*, Warszawa, ok. 1800.
- 19 E. Droulers, *Dictionnaire des attributs, allégories, emblèmes et symboles*, Turnhout 1949, s. 184.
- 20 L. Réau, *Iconographie de l'art chretien*, Paris 1956, t. II, v. I, s. 7, 14—18.
- 21 W. Branfels, *Die heilige Dreifaltigkeit*, Düsseldorf 1954, s. III.
- 22 E. Chojecka, *Dekoracja malarska Ksiąg Promotionum i Diligentiarum Uniwersytetu Jagiellońskiego XVI—XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace z Historii Sztuki, Kraków 1965, s. 42—43, 74, 112.
- 23 *Xięgi Ester, Judyt, Zuzanny, z pisma świętego wybrane...* w druk. Collegii Soc. Jezu. R. 1747.
- 24 *Kazania na różne święta całego Roku uroczyste y nieuroczyste...* przez X. Barnabę Kędzierskiego. Druk. Lwowska Franciszkanów R. 1772.
- 25 E. Droulers, op. cit., s. 165.
- 26 „Katalog zabytków sztuki w Polsce”, Warszawa 1951, t. I, z. 10, s. 39.
- 27 Oko Opatrzności, miedzioryt kolorowany, wł. Gab. Rycin, Muzeum Czartoryskich, Kraków, nr inw. 3773.
- 28 Gab. Rycin Biblioteki Jagiellońskiej, 26 Dewotionalia; rycina na rewersie posiada początek modlitwy do Boskiej Opatrzności identyczny z początkiem *Godzinek o Boskiej Opatrzności*, op. cit.
- 29 *Godzinki o Boskiej Opatrzności... na Jutrznia...* op. cit.
- 30 *Godzinki o Boskiej Opatrzności... na Jutrznia...* op. cit.